

analize, opisi, asocijacije i reminiscencije sve slabijih, nerijetko i suvišnih, modernome životu neprilagođenih likova.

PUTOPIS

U žanrovskom sustavu hrvatske proze 19. stoljeća, osim novele i romana te njihovih derivata, svoje su mjesto zauzimali putopis i biografija, rubno još i autobiografija i memoaristika te esej i feljton. Svi ovi pojmovi imaju neka opća i posebna značenja, a načelno ih karakterizira stupanj mimetičnosti, tj. odnos prema stvarnosti i tekstualne indicije koje na to upućuju. Zato se svi ovi oblici nerijetko pokušavaju svesti pod nefikcionalne, čime se implicira da su novela i roman, a od 20. st. njima će se pridružiti i kratka priča, fikcionalni žanrovi, što – upozorili smo u uvodu – nije ni lako niti uvijek jednostavno razlikovati.

Već smo neke od tih pojmova koristili, pa smo tako uz Zoranićeve *Planine* kazali da imaju značajke putopisnog diskursa, baš kao što u tome ključu možemo čitati Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, a pogotovu latinsku prozu Antuna i Fausta Vrančića. Putopisnoga je karaktera latinski spis *Dialogus Verancii cum fratre suo Michaele* (*Razgovor Vrančića s bratom Mihovilom*, 1553), koji Antunov nećak i biograf Faust naziva *Razgovor Antuna Vrančića o njegovu carigradskom putovanju i poslanstvu* (*De itinere et legatione sua Constantinopolitana Antonii Verantii Dialogus*). Takva je i latinska autobiografija Bartola Kašića *Vita Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raph aele Prodanello Ragusino P. Raphaeli Tudisio, ex sorore filio* (*Autobiografija Bartola Kašića Dalmatinca koju je Dubrovčanin Rafael Prodanelo darovao svojem nećaku Rafaelu Tudiševiću*), koja je objavljena tek 1987., i to pod naslovom *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, dakle kao putopis.

Iz istoga je stoljeća i deset putopisnih knjiga turskog putopisca E. Čelebija (1611-82), koji je, između ostalih, opisao i bosanske i hrvatske krajeve kroz koje je proputovao, baš kao što je to na

talijanskome radio A. Fortis, koji je u svome *Putu po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774) izvorno i u talijanskome prijevodu u poglavlju o Morlacima objavio *Xalostnu pjesancu Asan-Aghinize*, otuda ju je na njemački preveo J. F. Goethe, a objavio J. G. Herder u glasovitoj antologiji *Volkslieder* (1778). Na njemačkome je istodobno Friedrich Wilhelm von Taube u svome putopisu *Die beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien* (1777) detaljno opisao mnoga tadašnja slavonska i srijemska mjesta itd.

U međuvremenu se putopis osamostaljuje kao zaseban žanr te, zahvaljujući tisku, afirmira u svim europskim literaturama. Naročit odjek i utjecaj na ovu vrstu štiva imao je putopisni roman *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji* (*A Sentimental Journey Through France and Italy*, 1768) irskoga anglikanskog svećenika Laurencea Sternea, koji je svoj put po Francuskoj i Italiji, a zapravo avanturu svoga alter ega – svećenika Yoricka, opisao sa sentimentalnoga, tj. izrazito subjektivnoga gledišta ispunivši ga nizom reminiscencija, refleksijama i duhovitim anegdotama o ljudima, njihovom ponašanju i svakodnevnim sitnicama, više nego samim prostorom. U međuvremenu je naš franjevac Jakov Pletikosa opisao svoje hodočašće, tj. *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.*, gdje je kao pripadnik mletačke države, čini se, nakratko bio i gvardijan samostana u Betlehemu, ali je i taj putopis objavljen tek u novije doba (2000). U istome se stoljeću francuski opat Jean-Jacques Barthélemy, autor popularnog *Putovanja mladog Anaharse po Grčkoj* (*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, 1788), zanimao za arheološke radove našega Ruđera Boškovića s kojim se viđao u Parizu. Bošković nije samo bio poznati astronom, već i znalac grčkih starina, posebno mozaika. Riječ je o žanrovskome hibridu između povijesnoga romana i didaktičkoga turističkog vodiča, koji je uvelike utjecao na novi odnos prema grčko-rimskom nasljeđu.

Međutim, 19. stoljeće postaje – između ostaloga – i zlatnim stoljećem putovanja, pa tako i putopisa i putopisaca. Godine 1838. saski je kralj Friedrich August, botaničar amater, proputovao

Dalmaciju i Crnu Goru, a njegov pratilac, prirodoslovac J. V. Sartori, opisao je to putovanje u knjižici koju je Lj. Gaj izdao u prijevodu, što će potom iskoristiti kada bude tražio audijenciju kod kralja. S druge strane, o Gajevu putovanju u Dalmaciju opširno piše B. Šulek u njemačkoj *Croatiji* 1841. kao i o odjecima toga putovanja na stranicama *zadarske Gazette di Zara* te o zaslugama koje Gaj ima za oživljavanje ilirske književnosti i o priznanjima koja je dobio od okrunjenih glava. U općem zanosu za novo i nepoznato našao se i Brođanin Tomo Skalica uz čije se dvije pripisane *Putopisne crtice* mogla pročitati ova napomena Nevenova urednika iz 1854.:

Ova dva pisma, jedno iz Azije, drugo iz Australije, scijenimo da će biti našim čitateljem, osim svoje zanimivosti, već i radi toga mila što su od Slavonca. Ovaj naš zemljak stradavši ostavi svoju otadžbinu, i uputi se po primjeru drugih Evropejaca, da svoju sreću u dalekom svijetu potraži...

Ovome tipu putopisne proze kasnije će se pridružiti i drugi hrvatski istraživači poput dvojice Požežana – Dragutina Lermana i Julija Kempfa te dvojice Karlovčana, braće Mirka i Steve Seljana. Braća Seljan na svom su se putu oko svijeta, koji su poduzeli 1899., našli u Africi, potom u Južnoj Americi gdje su započeli projekt spajanja Atlantika i Pacifika rijekom Amazonom, a na raznim jezicima objavili su mnoge putopisne i fotografijama popraćene reportaže te nekoliko knjiga: *Slapovi Guayrá (El salto del Guayrá, 1905)*, *Kroz prašume i pustinju (1912)* i *Istraživačka putovanja dvojice Jugo-Slavena po Brazilu i susjednim republikama (Viagens de Exploração de Dois Yogo-Slavos pelo Brazil e Repúblicas Limitrophes, 1919)*.

O zanimljivome odnosu prema ovome tipu štiva i njegovoj društvenoj ulozi najbolje govori prva domaća putopisna knjiga *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu* objavljena u Zagrebu 1842. Riječ je zapravo o izvještaju Matije Mažuranića, brata Ivana i Antuna Mažuranića,

zanatlije i literarnoga samouka, o tajnome putu koji je s lažnim dokumentima poduzeo po Bosni s ciljem da izvidi prilike te procijeni izgleda za oslobađanje ove “ilirske krajine”, koju su potrešali protuturski ustanci. U Bosni je Matija ostao oko godinu dana radeći kod paša i begova svakojake poslove, da bi ga po povratku braća nagovorila da nešto i napiše, pa je tako nastala knjižica iz političkih obzira anonimna, iako joj se znao autor. Tri godine potom već je bila prevedena na češki te proglašena “biserom hrvatske proze” (T. Smičiklas).

O ilirskim raspoloženjima Slovenac Stanko Vraz svjedočio je u Danici 1844. između ostaloga i kraćim putopisnim tekstom *Put u gornje strane* (1844), a kako je to biti patriot i ilirac, odnosno Hrvat izvan granica domovine pokazao je Antun Nemčić, koji je po uzoru na spomenutoga Sternea, ali i njemačkog romantičara H. Heinea i njegove *Putne slike* (*Reisebilder*, 1826-31), objavio *Putositnice* 1845. U njima je Nemčić opisao svoj put kroz Hrvatsku i sjevernu Italiju koji je 1843. poduzeo od Ludbrega preko Zagreba, Karlovca i Rijeke do Trsta, Venecije, Padove i Verone te natrag preko Slovenije. U romantičkome duhu i u ilirskome ruhu (surki i crvenkapi!) ističe svoje hrvatstvo i slavenstvo, naročito za boravka u Italiji. Godine 1847. složio je Nemčić itinerar i po domaćim krajevima kaneći i taj put opisati u nastavku *Putositnica*, ali ga je smrt pretekla. Zbog putopisnoga subjekta i literarnosti Nemčićevi su putopisi ocijenjeni jednom od najboljih proza našega romantizma te na samome startu uspostavili relativno visoki žanrovski standard.

Međutim, pravo prvenstva i u ovome žanru pripada Lj. Vukotiniću i I. Trnskome, koji su u prvim godištima Danice dopisima “domorodnih putnika” najavili štivo što će otad puniti stranice i drugih časopisa i novina tažeći žed mlade građanske publike. Spomenutim autorima u međuvremenu su se pridružili I. F. Jukić, I. K. Sakcinski, M. Pavlinović i A. V. Tkalčević, pa A. Šenoa, J. Jurković, I. Kršnjavi i F. Mažuranić, da bi ga nastavila i generacija modernista s A. G. Matošem na čelu, koji ga je i reformirao te

stekao nove sljedbenike u F. H. Kišu, M. Begiću i dr. Sve njih povezuje u prvome redu glavna namjera da svjedoče i čitatelja upoznaju s različitim dijelovima domovine kao objekta dostojna putopisne obrade, pa i onda kad pišu o inozemnim krajevima i uspoređuju ih s domaćima. Ono što ih razlikuje, osim samoga povoda, u prvom je redu naracija, tj. pripovjedni autorski dometi.

Gajev pristalica fra I. F. Jukić, koji je u turskoj Bosni i pokušao podići ustanak, pa je u siječnju 1852. uhićen i poslan u carigradski zatvor, svoj izgon opisao je u *Putovanju iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. mjeseca svibnja* te ga 1861. objavio u Bosanskom prijatelju. Historiografija je ovaj Jukićev putopis ocijenila ne samo kao najbolji prilog u vlastitome mu časopisu, nego ujedno i kao jedan od najuspjelijih hrvatskih romantičkih putopisa uopće, a uzima se i kao početak moderne književnosti u Bosni i Hercegovini.

Za neka putovanja, pa onda i za putopise može se reći da su poduzeti iz pravih profesionalnih razloga. Naime, Kukuljevićevo *Putovanje po Bosni* (1858) i *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije* (1873) nastaju kao posljedica autorova istraživanja i proučavanja starina po domovini i u inozemstvu. Slično je i u slučaju M. Pavlinovića koji je – da bi, kako sam kaže, dizao iz usta naroda njegove pjesme i popijevke, njegovu živu besjedu, izreke i poslovice – morao imati “fes na glavi, dugu bradu i trave ljekarice u torbaku” (*Iz moga putopisa* g. 1856). Iso Kršnjavi, Héderváryjev ministar bogoštovlja i nastave te osnivač više zavoda, crkava, muzeja, galerija i škola, o svojim putovanjima u svrhu terenskog istraživanja i prikupljanja podataka o graditeljstvu i narodnim običajima, u autobiografiji navodi kako je zbog jedne izložbe “proputovao Slavoniju te je u Narodne novine pisao *Listove iz Slavonije* (1882)”, a “zaodjenuo” ih je “beletrističkom svježinom kako bi probudio što veće zanimanje”. Drugim riječima, nije važno samo konkretno putovanje i njegova tematizacija, implicira Kršnjavi, već i način na koji se ono pripovjedno realizira, tj. opiše.

Potaknuta također preporodnom romantičarskom ideologijom, već je prva knjiga Vebera Tkalčevića bila putopis, i to o Plitvicama, prva na hrvatskome (*Put na Plitvice*, 1860), potom slijede *Listovi o Italiji* (1862) i *Put u Carigrad* (1886), obje nemčki-ćevski usmjerene prema čitateljima i narodu, ali i autoru i njegovim proživljavanjima:

Zabavlja putopisac, kad slikovito crta naravske pojave, budi svietle, budi mrke; kad duhovitim načinom navađa zanimive sgode, koje su mu se na putu pridesile...

Osoban je i vrlo duhovit Janko Jurković u svojim dvama epistolarnim putopisima *Mikroskopične crtice putopisne od Zagreba do Novoga Sada 1861.* (1862) i *Ulomak iz putopisa J. J. pisanog za S. J.* (1853), a putopisnih tekstova nađe se i među Šenoinim feljtonima gdje se ističu dva – *Hrvatski Sommering* i *Preko Jasenka*. Za svojega kratkog života Šenoa je relativno mnogo putovao, npr. nakon mature po Sloveniji, gdje se zametnula novela *Karamfil sa pjesnikova groba* te pjesma *Bohinjsko jezero*, potom u Senj, gdje je doživio buru opisanu u romanu *Čuvaj se senjske ruke* (1875), pa u Veneciju, Pisu i druge talijanske gradove, gdje su mu nastale najpoznatije pjesme *Propast Venecije* i *Veliki petak u Pizi*. Posjetivši grob autora hrvatske himne 1880., spjevao je Šenoa pjesmu *Na grobu Antuna Mihanovića*, a prilikom posjeta Cerovcu, rodnome mjestu Stanka Vraza, i pjesmu *Stanku Vrazu*, dok mu je put u Dubrovnik ostao neostvarena želja. A da je putovanje bilo društvena konvencija koja je uključivala, između ostaloga, i prikladno odijevanje, pokazuje Šenoa u svojoj “đlačkoj crtici” *Karamfil sa pjesnikova groba* u kojoj kazivač i njegov prijatelj putovanje poduzimaju obučeni “romantičku uniformu”:

Da bude romantika potpuna, nabavismo i romantično odijelo. Haljinu od ruskoga platna, oko pojasa širok remen, visoke čizme, čuturu, valenštajnski širok šešir, gunj, drenovaču i telećak od crne kože. U taj telećak bio sam stavio nešto bijele rubenine, kefu i Schillerove pjesme.

Zbog uniforme, ali ne romantičke, već vojničke, V. F. Mažuranić i A. G. Matoš postali su putnici i mimo vlastite volje – obojica podijelivši sličnu sudbinu vojnih bjegunaca i pečalbara, ali i tajanstvenih i – barem što se Frana tiče – još uvijek nedovoljno poznatih avantura. Nešto od toga sin Matije Mažuranića literarno je fiksirao u nekim crticama ciklusa *Mladost-radost* iz testamentarne mu zbirke *Od zore do mraka* (1927). U međuvremenu, nazivajući ih pejzažima, Matoš je mnoge svoje putopise (*U Münchenu* i *Od Münchena do Ženeve* 1898, *Od Pariza do Beograda* 1904, *Od Zagreba do Beograda* 1906, *Oko Lobora* 1907, *Iz Samobora i Oko Rijeke* 1909, *Oko Križevaca* 1910, *Pod florentinskim šešišrom*, *Od Firenze do Zagreba* i *Oko Save*, 1913) objavio po časopisima te ih potom uvrstio u knjige (*Vidici i putovi* 1907, *Naši ljudi i krajevi* 1910, *Pečalba* 1913) pod svojevrsnim motom: samo u pečalbi Hrvat je najbolji!

Za Matoša je putovanje “poezija moderne civilizacije”, putopis “jedan od ponajljepših i najmodernijih književnih oblika”, a putopisac može biti “učenjак i šaljivčina, slikar i psiholog, fantast i realist, poet i pripovjedač”, čime je žanrovsko težište prebačeno na putopisni subjekt, tj. na njegova raspoloženja i doživljaj prostora. U stavu *Ljudi su krajevi*, *krajevi su ljudi* sažeta je sva kompleksnost odnosa čovjeka i prostora, pa se u tome smislu Matoša uzima kao reformatora nacionalnoga putopisa i onog koji je nakon Nemčića podigao žanrovski standard na novu razinu. I pokraj kritičkog odnosa prema dotadašnjoj putopisnoj praksi, i Matoševi su putopisi također prožeti snažnim domoljubljem (“od svih putova najljepši su putovi hrvatski”).

Žanrovsku scenu naše moderne putopisnim štivom popunjavalo je još nekoliko autora među kojima opus A. Tresića Pavičića ide u red svakako najopsežnijih (*Po Lici i Krbavi*, 1895, *Po Bosni i Hercegovini*, 1896, *Po moru*, 1897, *Poleti oko Biokova*, 1902, *Po Ravnim kotarima*, 1906, *Preko Atlantika do Pacifika*, 1907). Putujući 1911. sa sokolašima u Srbiju, Bugarsku i Tursku, F. Horvat Kiš napisao je knjigu *Videno i nevideno* (1911), a s puto-

vanja po Istri nastali su *Istarski puti* (1919). Pjesnik Marin Bego okušao se i kao putopisac (*Niz našu obalu*, 1912), a kraće putopisne zapise iz Italije ostavio je i J. Polić Kamov, uvelike disonantne spram prakse u kojoj su dominirali estetizacija i artizam.

U rasponu od nekoliko desetljeća vlastite tradicije hrvatski je putopis u svim svojim inačicama – od crtica i vinjeta, pisama i reportaža do novela i romana – prošao put od prosvjetiteljsko-političke tendencije preporodnoga romantizma, preko realizma i općeg interesa za prozu do moderne i kulta forme. Kao i ostali književni oblici i on je uvelike ispunjavao zadaću što ju je diktirao preporodni proces oblikovanja nacije te se uspio nametnuti kao relativno važan, utjecajan i popularan pripovjedni oblik. U interakciji s ostalim žanrovima, u prvome redu s novelom i romanom, ali i s eminentno znanstvenim i stručnim tekstovima, otpočeta je – kako to pokazuje spomenuta Šenoina putopisno-autobiografska “đačka crtica” – žanrovski kontaminiran. To objektivno otežava samu definiciju putopisa, pa je u književnosti sve donedavna kotirao tek kao njezin rubni žanr.

U strogom smislu hrvatski je putopis svojom praksom pokazao da pripada onome tipu proze koja žanrovsku autonomiju temelji na vjerodostojnome putovanju te na pripovijedanju i opisivanju kao glavnim literarnim postupcima. I fikcionalni tekstovi mogu tematizirati putovanje, ali bez indicija o stvarnome prostoru koji pripovjedno ovjerava njegov putopisni subjekt to još ne znači da su putopisi, odnosno da pripadaju putopisnoj književnosti (engl. *travel literature*, tal. *letteratura di viaggio*, franc. *littérature de voyage*, njem. *Reiseliteratur*, rus.).

I pokraj brojnosti i popularnosti koju putopis uživa u nacionalnoj kulturi, prva antologija putopisa pojavila se relativno kasno (Slavko Ježić, *Hrvatski putopisci*, 1963), a stručni interes za ovaj tip proze naglo je porastao pred kraj 20. st. unutar postmodernističke paradigme.